

Prof. Václav Karel Cervenka et al.

EDUKAČNÍ POTŘEBY
EDUCATIONAL NEEDS

ŘÍTKY RIZIKU
RISKS AT RISK

A S PORUCHAMI
AND WITH BEHAVIORAL

SMOUVÁNÍ
DISORDERS

muni
PRESS

ISBN 978-80-210-6134-7



9 788021 061347

POTŘEBA JAKO ZDROJ EDUKAČNÍCH
STRATEGIÍ U DĚTÍ S PROBLÉMY V CHOVÁNÍ
NEBO S PORUCHAMI CHOVÁNÍ

INDIVIDUAL NEED AS A BASIS
OF EDUCATIONAL STRATEGIES OF CHILDREN
WITH BEHAVIOURAL DIFFICULTIES
OR WITH CONDUCT DISORDER

Karel Červenka, Věra Vojtová

Klíčová slova: dítě s problémy v chování, porucha chování, speciální pedagogika, informovaná intervence, individuální edukační potřeba, etiketizace

Anotace: Hlavní tematickou linií textu je role individuálních odlišností dětí s problémy v chování nebo s poruchami chování v procesu plánování tzv. informované intervence. Tyto odlišnosti však v tomto textu autor nechápe jako „příčiny“ či problémy „problémového“ chování, o jejichž eliminaci by se měly intervenční praktiky snažit. Individuální odlišnosti chápe jako východisko pro identifikaci individuálních edukačních potřeb těchto dětí. Identifikace odlišností a na nich založené následné vyvození edukačních potřeb představují dva výchozí kroky strategií informované intervence. Zájem informované intervence o specifika dítěte a jeho životní situace cílí na využívání přirozených zdrojů, ať už dítěte samotného, nebo jeho blízkého sociálního okolí.

Key words: children with behavioural difficulties, conduct disorder, special education, informed intervention, individual educational need, labelling

Abstract: Individual differences between children with behavioural difficulties or children with conduct disorder are dealt with in the text not as causes of „problematic“ behaviour but as a starting point from which to identify individual educational needs of these children. Identification of individual differences and individual needs are two basic steps of the process of informed intervention.

Úvod

Strategie, které pedagogové využívají při edukaci dětí s problémy v chování či s poruchami chování, sledují jeden ze dvou obecných zájmů: buď jde o *zájmy a potřeby okolí* daného dítěte (blízcí lidé, obec, společnost), nebo o *zájmy a potřeby*

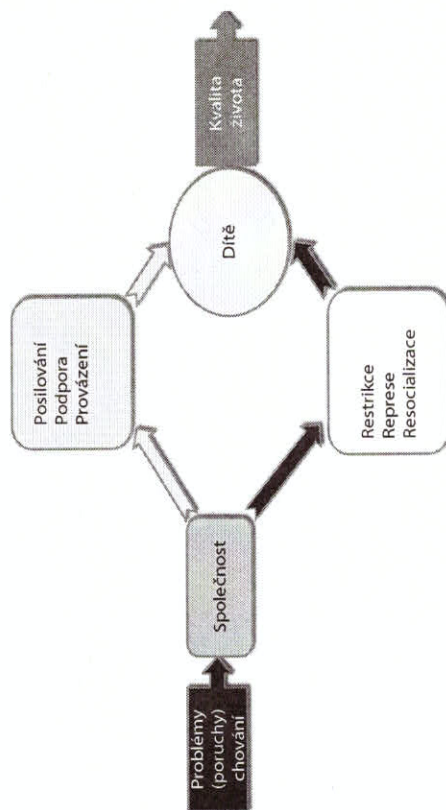
dítěte samotného. Tyto dvě tendence, které formu a obsah edukačních praktik ovlivňují, vezmeme v následujícím textu za východisko pro uvažování nad titulním tématem individuálních potřeb dětí a nad tématem role těchto potřeb ve změně obtížných životních situací dětí s „problémovým“⁶ chováním.

Je třeba si uvědomit, že takto striktně lze výše uvedené dva směry zájmů vymezit pouze v teorii. Ide o vymezení s analytickou funkcí. V praxi je však třeba uvažovat o tendencích k jednomu či ke druhému typu zájmů spíše než o obou typech v čisté, ideální podobě. Realita praxe má (metaforicky řečeno) podobu rozmanitých odstínů šedi spíše než podobu čisté černou, či naopak bílou. Vymezení dvou typů zájmů coby analytických typů usnadní uchopit obě výrazné tendence v rámci přístupů k dětem s „problémovým“ chováním.

Dva směry zájmů, dva typy intervenčních konceptů (3R a 3P)

Intervenční strategie, které jsou zaměřeny primárně na zájmy a potřeby společnosti, jsme označili jako strategie 3R. Jsou totiž svázány s **intervenčním konceptem 3R** a ten je charakteristický formami intervenčních praktik, jakými jsou **restrikce, represe a resocializace** (Vojtová, V., Červenka, K. 2011).

Na straně druhé jsme strategie zaměřené na zájmy a potřeby dítěte označili jako strategie 3P. Vycházejí z **intervenčního konceptu 3P** reprezentovaného intervenčními praktikami jako **posilování, podpora, provázání**. Využití obou zmíněných typů strategií (3R a 3P) nabízí dětem s problémy v chování či s poruchou chování budoucnost. Je však otázkou, jaká budoucnost to bude (tamtéž). Obrázek č. 4 ilustruje oba zmíněné intervenční koncepty:



Obr. 4: Koncept 3P kontra 3R přístupy (Červenka, K., Vojtová, V. 2012)

6 Pro zjednodušení používám v textu pojem *dítě/děti s „problémovým“ chováním* pro souhrnné označení situací dětí, které bývají v etopedii označovány jako děti s problémy v chování nebo děti s poruchami chování.

Jelikož strategie vycházející z intervenčního konceptu 3R cílí na zájmy společnosti, je jejich prioritou „ochrana společnosti“ před „nejlepším zájmem dítěte“. Jejich výraznou charakteristikou je segreganční tendence zaměřená na „problémové“ dítě. Dítě je vnímáno jako „příjemce“ dané intervence a „péče“. Je tendence přisuzovat dítěti v procesu edukace pasivní roli. Dítě je *objektem* edukace (Červenka, K., Vojtová, V. 2012).

Strategie vedené intervenčním konceptem 3P cílí na zájem samotného „problémového“ dítěte v kontextu jeho životního scénáře. Oproti segreganční tendenci 3R konceptu cílí 3P strategie na využívání zdrojů, které nabízejí přirozené sociální struktury dítěte. Východiskem intervence je proto aktuální životní prostor dítěte a procesy, ježichž je dítě součástí a na nichž participuje. Je tudíž logické, že obezřetnost s životním polem dítěte a interakčními konotacemi a vazbami je základem intervenčních strategií v kontextu konceptu 3P, a tím pádem i v rámci tzv. informované intervence. Dítě je *subjektem* edukace. Je vnímáno jako aktivní činitel, spolutvůrce procesu změny své situace. Je odpovědné za „řízení“ svého chování. Speciální pedagog (či jiný intervenující) vytváří prostor a příležitosti pro aktivitu dítěte, motivuje je, stimuluje, posiluje (tamtéž).

Vzhledem k dialektickému vztahu vzájemného ovlivňování mezi jedincem a jeho okolím/společností je třeba položit otázku, zda kromě strategií v rámci konceptu 3R není i upřednostnění potřeb jedince ve svém důsledku cestou k naplnění potřeb společnosti? Vede-li intervence ke zvýšení samostatnosti jedince a zvýšení jeho odpovědnosti za své chování, je pravděpodobné, že se sníží míra jeho závislosti na společnosti – příkladem může být problematika sociálních důvek (tamtéž).

Rozdíl mezi aplikací 3R a 3P intervenčního konceptu v praxi vhodně ilustruje následující myšlenka: „*Učitelé nezřídka reagují spíše na chování než na potřeby, kterou dítě svým chováním vyjadřuje, což může vést v případě problematických projevů v chování k jejich zhoršení*“ (Ayers, H., Clarke, D., Murray, M. 2000, s. 63). Krátce se této myšlence věnujme.

Intervenční koncept 3R vychází z normativního hlediska. Výše zmíněná reakce na chování je proto výsledkem pozornosti věnované povaze chování dítěte, jež se odklání od očekávání okolí a jež tak překračuje sociální normy. Pozornost věnovaná odchylce od normy je tím větší, čím větší je snaha sledovat a hájit potřeby a zájmy společnosti, která dané normy vytváří, udržuje a v neposlední řadě i vynucuje. Přestoupení normy je vnímáno jako reálný či potenciální zásah do zájmů okolí, společnosti. Cílem aplikace přístupů v rámci 3R konceptu (restrikce, represe, resocializace) je v první řadě naplnění potřeb okolí/společnosti. Prostředkem k tomu je normalizace chování dítěte. Cílovým stavem je situace, kdy chování dítěte nenarušuje příslušné normy a tím zájmy společnosti a případně i práva konkrétních osob v jeho okolí. Je-li v takovém případě normalizace chování dosaženo, mění dítě své chování zpravidla pod tlakem okolí spíše než z vlastní vůle. Jedním z rizik vnější motivace je její dlouhodobá neudržitelnost.

Pomíne-li působení externího motivátoru (a nepřevzme-li již do té chvíle dítě změnu chování za vlastní, neinternalizuje-li potřebu změny svého chování), je pravděpodobné, že žádoucí chování vnějším tlakem vyvolané postupně vyhasne.

Oproti tomu **intervenční koncept 3P** zaměřuje intervenci na *potřebu, která („problémové“) chování vyvolala*. Pozornost je věnována dítěti samotnému. Prostřednictvím respektu vůči jeho individuálním (rizikovým) odlišnostem, a proto i potřebám je zohledňován individuální charakter jeho situace, osobnosti, motivačních zdrojů. Z perspektivy informované intervence je respekt k individuálním odlišnostem dítěte východiskem pro formulaci jeho specifické/individuální edukační potřeby. Formulace individuální edukační potřeby je pak základem pro plánování a realizaci samotné intervenční strategie. Zohlednění individuálních odlišností dítěte je šancí na podchyčení zdrojů a faktorů, jež jsou základem vnitřní motivace dítěte pro řízení svého chování.

3R a 3P koncepty a teoretické perspektivy, jak uchopit chování

Edukační strategie zaměřené na děti s problémy v chování nebo s poruchami chování vycházejí z rozmanitých teoretických perspektiv. Tyto perspektivy představují různorodé teorie (psychologické, sociologické...). Ty vymezují pojetí problému (snaha zodpovědět otázku *oč se jedná?*). Snaží se též vysvětlit jeho etiologii (*proč se to děje?*) a způsoby, jak „problém“ řešit (*co s tím?*). Volba perspektivy či perspektiv, jejichž optikou budeme chování a situaci dítěte nahlížet, silně ovlivňuje i způsob, kterým problém uchopíme a jehož prostřednictvím se budeme snažit situaci ovlivnit – tj. formu samotné intervenční strategie.

Je logické, že způsob uchopení situace a vymezení „problému“, stejně jako způsob jeho řešení, tj. intervenční strategie, se liší napříč perspektivami. Pedagog vedený behaviorální perspektivou se bude snažit chování dítěte usměrnit změnou reakcí okolí na jeho projevy. Využije potenciálu vnější motivace pro změnu chování. Na druhé straně pedagog vedený perspektivou čistě kognitivní bude svou snahu cílit zejména na změnu přesvědčení, postojů, tj. vnitřní motivace daného dítěte (stov. např. s Ayers, H., Clarke, D., Murray, M. 2000; Bendl, S. 2011; Fontana, D. 2010; Elliott, J. a Place, M. 2002 aj.).

Může se zdát, že některé perspektivy, jak uchopit chování, nahraňují sledování toho či onoho typu zájmu (společnost x jedinec). Podtrhneme však roli, kterou při plánování a realizaci intervence hraje volba příslušného intervenčního konceptu. Chápejme to spíše naopak, volba intervenčního konceptu (zda to bude koncept 3R, či koncept 3P, a tím pádem i volba zájmů, které budeme intervencí sledovat) ovlivňuje nejen výběr příslušného typu perspektivy (a s ním spojených technik „řešení“), ale zejména zacházení s jakoukoliv zvolenou perspektivou, a proto i technikou „řešení“. Zmíněné teoretické perspektivy jsou pouhými nástroji a záleží na jejich uživateli, jakým způsobem a za jakým účelem je využije.

Příkladem mohou být techniky práce s dítětem založené na již zmíněné behaviorální perspektivě. Právě behaviorální techniky, které jsou zaměřené

na změnu chování podněcenou vnějšími vlivy, mohou být velmi dobře využity v rámci intervence vedené 3R konceptem. Podstatou operačního podmiňování je snaha budoucí chování dítěte ovlivnit způsobem reakce na jeho chování aktuální. Odměna by tak měla podpořit opakování daného chování, trest by měl výskyt chování naopak omezit. Chování by touto cestou mělo být normalizováno. Právě trest je obecně vnímán jako typický reprezentant represivních přístupů, a tedy i 3R intervenčního pojetí.

Na druhé straně je velmi dobře možné využít behaviorální techniky intervence (včetně odměny a trestu) v kontextu 3P intervence. To v případě, kdy jsme identifikovali specifické odlišnosti dítěte a tím i jeho individuální edukační potřeby. Např. dítě v situaci naučené bezmocnosti (Helus, Z. 2000, s. 164), jehož individuální (rizikovou) odlišností je neschopnost dosahovat vzdálenějších cílů, potřebuje cestu k cíli rozdělit na dílčí a tím i bližší a kratkodobější úseky. K tomu účelu slouží rozmanité behaviorální techniky (např. tzv. žetonové hospodářství). Nicméně, chceme-li se vyhnout přístupu 3R, je nezbytné využítim této techniky sledovat *naplnění příslušné individuální edukační potřeby* dítěte, která je na individuální (rizikové) odlišnosti založena. S velkou pravděpodobností to také nebude jediný prostředek, který využijeme, a behaviorální perspektiva tak nebude jediným východiskem pro práci s dítětem.

Od individuální (rizikové) odlišnosti a potřeby k informované intervenci

Diskutované rozdíly mezi intervenčními koncepty 3R a 3P vedou k různým intervenčním strategiím. Edukační praktiky vedené konceptem 3P (*posilování, podpora, provázení*) cílí na zajištění zájmů a potřeb dítěte. Aby takto směřovaná intervence byla maximálně efektivní a její výsledky dlouhodoběji udržitelné, je nezbytné věst jí s ohledem na sociální kontext situace dítěte. Prostředí, v němž dítě žije a bude žít, je zároveň zdrojem potenciální podpory, stejně jako zdrojem potenciálních bariér pro udržitelnost pozitivní změny situace dítěte.

Intervenční strategii vycházející z 3P konceptu jsme nazvali **informovanou intervencí**. Vnímáme ji jako souselednost třech základních kroků, jež směřují k formulaci a realizaci intervenční strategie do situace dětí s problémy v chování nebo s poruchami chování. Pro uchopení zájmu dítěte a pro identifikaci jeho edukační potřeby či potřeb je nezbytné obeznámení se s jeho **individuálními odlišnostmi**. Jde o takové odlišnosti, které mohou potenciálně či reálně hrát roli bariéry na edukační cestě daného dítěte. V tomto ohledu je chápáno jako rizikové a potenciálně „problémové“. Individuální odlišnost je tak minimálně potenciálním zdrojem **individuální edukační potřeby** dítěte. Naplnění takové potřeby by mělo dítěti umožnit danou bariéru překonat či alespoň zmírnit její dopady na jeho edukaci. Finální fází na cestě k dosažení tohoto cíle je **intervenční strategie**, která je **informovaná** o individuálních edukačních potřebách dítěte, jež respektuje, reaguje na ně a snaží se je naplnit.



Obr. 5: Tři fáze edukační strategie v rámci informované intervence

Trojici fází procesu informované intervence vysvětlíme na příkladu „problémového“ chování. Vycházíme přitom z pragmatického hlediska, které problémy v chování či poruchy chování vnímá z perspektivy jeho důsledků jako zvláštní bariéry v edukační cestě daného dítěte (srov. Vojtová, V. 2008).

Chápeme-li situaci poruchy chování z hlediska jejích důsledků jako bariéru, pak charakteristiky „problémového“ chování jsou onou specifickou individuální odlišností, jež zakládá individuální edukační potřebu daného dítěte. Aby bylo možné takovou bariéru překonat, je třeba příslušnou edukační potřebu naplnit, tj. kompenzovat znevýhodnění způsobné individuální (rizikovou) odlišností dítěte. Jednoduše řečeno, aby byla edukační strategie efektivní a funkční, je potřeba jí přizpůsobit odlišnostem (rizikovým charakteristikám) daného dítěte nebo tyto odlišnosti alespoň dostatečně zohlednit.

Závěr

Děti s problémy v chování i děti s poruchami chování svými projevy vyvolávají v blízkém i širším okolí řadu negativních pocitů, postojů i reakcí. Zdá se proto logické, když zástupci okolí dítěte volají po odstranění „problémových“ projevů dítěte a po „normalizaci“ jeho chování. Nechceme zde řešit otázku společenské závažnosti projevů „problémových“ dětí, která je v řadě případů nepochybně vážná. Přesto jsem přesvědčen o tom, že edukační praktiky zaměřené na zajištění zájmů společenského okolí dítěte (3R koncept – *represe, restrikce, resocializace*) vedou k efektům krátkodobé povahy, a proto k efektům dlouhodobě neudržitelným. Je-li s dítětem zacházeno striktně s ohledem na zájmy okolí, vzniká riziko, že se z něho stane objekt edukace, vytráčí se jeho individualita a osobitost. Budou tím pádem promarněny jeho vnitřní zdroje využitelné pro řízení vlastního chování tak, aby nenarušovalo práva druhých a nebylo bariérou v jeho cestě ke kvalitnímu a spokojenému životu. Jsou-li vnitřní zdroje dítěte promarněny či prostě nevyužity, je nutno hledat a nalézat zdroje jiné, vnější. Ty však nebyvají dlouhodobě efektivní a ani ekonomicky rentabilní (např. nákladnost vězeňství a dalších restriktivních opatření).

Trestání bývá účinné pouze krátkodobě a jako prostředek k zamezení větším škodám, k aktuálnímu zastavení pro okolí nežádoucího trendu chování dítěte. Represivní, restriktivní a resocializační praktiky by proto měly být využívány s rozmyslem v nutných případech a pouze jako doplněk praktického konceptu 3P. Nikoli jako samozřejmá a rutinní součást dlouhodobé edukační strategie.

Na možné negativní důsledky praktik, jako je represe či restrikce, upozorňuje etiketizační teorie (Becker, H. S. 1973, aj.), včetně konceptu sekundární deviance (Lemert, E. M. 1951) nebo teorie stigmatizace (Goffman, E. 2003). Tyto koncepte upozorňují mimo jiné i na to, že negativní reakce okolí (zejména pak ta dlouhodobá či nepřiměřená) ve svých důsledcích uzavírá před daným jedincem příležitosti a možnosti změny jeho situace a může tak být jakýmsi „návodem“ k dalšímu problémovému chování (srov. Baratta, A. 1995, s. 63). Ať se dítě restrikci a represi podvolí více či méně, vždy se na novou situaci nějak adaptuje. Je-li součástí takové adaptace přesvědčení, že nemá možnost využívat na cestě ke svým cílům legitimních prostředků, využívá prostředky nelegitimní. Tím však přestupuje normy a pravidla a jeho chování je nejspíše okolím vnímáno jako problémové. Utrvuje okolí i sebe samo v tom, že je situace nezměnitelná.

Je to však podpora, pomoc a provázení, které s sebou nesou potenciál hlubší změny v motivačních strukturách dítěte i v jeho situaci. Využívají přitom přirozené a nikoli pouze vnější zdroje (represivní tlak na jedné straně, hyperprotektivní péče na straně druhé), otevírají nové možnosti změny nebo nechávají otevřené ty stávající. Mají tak potenciál vést k dlouhodobě udržitelným výsledkům v souladu s individuálním potenciálem dítěte a očekáváními jeho okolí.

Literatura

- AYERS, H., CLARKE, D., MURRAY, A. *Perspectives on Behaviour. A Practical Guide to Effective Interventions for Teachers*. London: David Fulton Publishers, 2000. 132 s. ISBN 1853466727.
- BARATTA, A. *Sociologie trestního práva*. Brno: Masarykova univerzita, 1995. ISBN 8021012277.
- BICKER, H. S. *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*. New York: The Free Press, 1973.
- BENDL, S. *Kázeňské problémy ve škole*. Praha: Triton, 2011. ISBN 9788073874360
- ČIRVENKA, K., VOJTOVÁ, V. Intervence jako restrikce nebo jako posilování? In BARTOŇOVÁ, M., VÍTKOVÁ, M. *Vzdělávání žáků se speciálními vzdělávacími potřebami VI*. Brno: Paido, 2012, s. 285–293. ISBN 978-80-7315-235-2.
- ELLIOTT, J., PLACE, M. *Dítě v nesnázích*. Praha: Grada, 2002. 206 s. ISBN 80-247-0182-0.
- FONĀNA, D. *Psychologie ve školní praxi. Příručka pro učitele*. Praha: Portál, 2010. 383 s. ISBN 978-80-7367-725-1.
- GOFFMAN, E. *Stigma: Poznámky o způsobech zvládnání narušené identity*. Praha: SLON, 2003. 167 s. ISBN 8086429210
- HILLUS, Z. *Dítě v osobnostním pojetí. Obrat k dítěti jako výzva a úkol pro učitele i rodiče*. Praha: Portál, 2009. 286 s. ISBN 978-80-7367-628-5.

LEMERT, E. M. *Social Pathology: A Systematic Approach to the Theory of Sociopathic Behavior*. New York: McGraw-Hill. 1951.

VOJTOVÁ, V. *Kapitoly z etopedie I. Přístupy k poruchám emocí a chování v současnosti*. 2., přepracované a rozšířené vydání. Brno: Masarykova univerzita. 2008. 136 s. ISBN 978-80-210-4573-6.

VOJTOVÁ, V., ČERVENKA, K. Umíme vnímat odlišné strategie dětí s poruchami chování? Příspěvek ve sborníku z konference *Perspektivy práce s delikventní mládeží*, Brno: Ratolest Brno o. s., s. 133–143. 2011. ISBN 978-80-260-0137-9.

STRATEGIE ADAPTACE DĚTÍ S „PROBLÉMOVÝM“ CHOVÁNÍM A JEJICH ÚLOHA V RÁMCI INFORMOVANÉ INTERVENCE

DIFFERENT ADAPTATION STRATEGIES OF CHILDREN WITH “PROBLEMATIC” BEHAVIOUR AND THE ROLE OF THESE STRATEGIES WITHIN THE PROCESS OF INFORMED INTERVENTION

Karel Červenka

Klíčová slova: dítě s problémy v chování, poruchy chování, etopedie, adaptační strategie, informovaná intervence, individuální edukační potřeba

Anotace: Autor se v textu věnuje čtyřem postojovým adaptačním strategiím dětí s problémy v chování nebo s poruchami chování. Strategie jsou v textu uchopeny jako specifické odlišnosti „problémových“ dětí. Jako odlišnosti jsou tyto strategie jedním z východisek pro tzv. informovanou intervenci, neboť potenciálně i reálně zakládají zvláštní individuální edukační potřeby těchto dětí. Efektivní intervenční strategie by měla podobně odlišnosti a potřeby respektovat a využívat je při plánování a realizaci na dítě zaměřené intervence.

Key words: children with behavioural difficulties, conduct disorder, adaptation strategies, informed intervention, individual educational need

Abstract: The author describes four adaptation strategies of children with behavioural difficulties or with conduct disorder. These strategies are taken as specific individual differences that constitute individual educational needs of these children, serving as a basis of informed intervention. Informed intervention respects these individual educational needs and one of its aims is to meet them.

Úvod

Situace dětí s problémy v chování nebo s poruchami chování jsou zvláštní nejen projev tyto děti, které bývají okolím neřídka vnímány negativně. Zvláštní jsou tyto situace i efekty, které mají na samotné tyto děti. Prožívání situací, v nichž se nacházejí, se promítá jak do jejich sebevnímání, do interpretace sebe samých, ale i do vnímání jejich aktuální životní situace jako celku. To vše se přímo, či nepřímo